

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Vol. 4: Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces, ed. G. Megargee, R. Overmans, W. Vogt

Indiana University Press, Bloomington 2022, 809 s.

W roku 2022 na rynku wydawniczym ukazała się obszerna, ponad 800-stronicowa praca, wydana w dużym formacie *Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces* (Obozy i inne ośrodki przetrzymywania w ramach niemieckich sił zbrojnych). To czwarty tom, który ukazał się w ramach wydawnictwa *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* (Encyklopedia obozów i gett, 1933–1945). Szeroko zakrojone prace nad tym obliczonym na siedem woluminów dziełem rozpoczęły się w 1999 r. i prowadzone są przez United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie¹. Niniejszy tom, który ukazał się w wydawnictwie Indiana University Press w Bloomington, redagowali: Geoffrey P. Megargee, Rüdiger Overmans i Wolfgang Vogt (oraz jako redaktor współpracujący: Mel Hecker). To wytrawni znawcy tematyki wojskowej, również jenieckiej, w latach II wojny światowej. Niestety, pierwszy z nich, koordynator całego przedsięwzięcia, dr G.P. Megargee zmarł przedwcześnie w 2020 r., zanim publikacja ukazała się drukiem. Warto podkreślić jest to, że R. Overmans i W. Vogt na potrzeby tego projektu udostępniłi zasadniczą część swoich badań dotyczących różnych obozów, które wspólnie z dr. Reinhardem Otto gromadzą w ramach przygotowywanej wspólnie publikacji „Das Kriegsgefangenenwesen der Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg. Organisation und Einsatz”².

Zgodnie z tytułem – „Obozy i inne ośrodki przetrzymywania w ramach niemieckich sił zbrojnych”, praca przybliży tę skomplikowaną wielość kategorii obiektów znajdujących się pod bezpośrednią kontrolą Wehrmachtu: różne rodzaje obozów jenieckich (w tym obozy dla żołnierzy szeregowych, oficerów, personelu marynarki wojennej i lotników oraz przejściowe), obozy dla internowanych cywilów i obozy pracy, dla tunezyjskich Żydów, więzienia i obozy karne dla personelu Wehrmachtu, czy nawet... wojskowe domy publiczne, w których przebywały kobiety, zmuszane

1 <https://www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos> [dostęp: 16 I 2024 r.].

2 Zob. Notę o autorach na s. 715 tej encyklopedii oraz Przedmowę, s. XXVIII.

do seksu z żołnierzami. Zdecydowana większość tych kategorii obiektów stanowiła element niemieckiego systemu jenieckiego, systemu w dalszym ciągu mało zbadanego. Publikacja dokumentuje przy tym zbrodnie Wehrmachtu dokonane na jeńcach radzieckich, które w znacznym stopniu były dotychczas pomijane w literaturze anglojęzycznej, czy zaangażowanie wojska w zbrodnie przeciwko ludności cywilnej okupowanej Europy i Afryki Północnej. Wydawnictwo to przyśpiesza w ten sposób trwający już od jakiegoś czasu proces rozbijania mitu „rycerskiego Wehrmachtu”, mitu sprowadzającego się do bezpodstawnego twierdzenia, że wojsko niemieckie nie miało nic wspólnego z Holocaustem czy innymi zbrodniami nazistowskiej III Rzeszy³.

Z jakich części składa się zatem recenzowana publikacja? Obok standardowej Przedmowy, Podziękowań, zawiera także Wprowadzenie redakcyjne (redaktorów), Przewodnik dotyczący korzystania z woluminu czy Mapy. Dopiero później mamy właściwą część pracy. Ponad 650 haseł dotyczących poszczególnych zagadnień, które poprzedza rozbudowany wstęp – *Wehrmacht Prisoner of War Camps* (Obozy jenieckie Wehrmachtu) autorstwa dr. R. Overmansa, liczący 38 stron. To wprowadzenie stanowi bardzo wartościowe, porządkujące tematykę źródłowe opracowanie, które zdecydowanie ułatwia zrozumienie jenieckich spraw i ukazuje ewolucję skomplikowanego systemu jenieckiego stworzonego przez państwo niemieckie. Następnie mamy 66 haseł dotyczących poszczególnych AGSSt (armijne punkty zbiorne dla jeńców wojennych), 6 dotyczących auflagów (ruchome obozy przejściowe dla jeńców wojennych), 82 hasła o dulażach (jenieckie obozy przejściowe). Później zamieszczono kilkustronicowy cenny wstęp o frontstalagach (jenieckie obozy przejściowe w strefie frontu) autorstwa Raffaella Schecka, 66 haseł o tychże frontstalagach, 12 o heilagach (jenieckie obozy repatriacyjne), 3 o obozach dla jeńców-żołnierzy i internowanych cywilów, służących w marynarce wojennej, 78 o oflagach (jenieckich obozach oficerskich), hasło o obozie zbiorczym w Pillau, 160 haseł o stalagach (stały obóz jeniecki dla żołnierzy szeregowych i podoficerów), 7 o stalagach luft (stałych obozach jenieckich dla lotników), hasła o jenieckich lazaretach i ruchomych jenieckich komandach pracy (zwłaszcza jenieckie bataliony budowlano-robotnicze). Później widzimy kolejny krótki wstęp – tym razem do sonderlagrów (jenieckich obozów specjalnych), autorstwa Dallasa Michelbachera. W ramach tych szczególnych obozów opisano 20 dulażów (dyskusyjne jest to, że zaliczono je do obozów specjalnych, a nie do wcześniej wymienionych już dulażów), 37 KGL (opisywanych po prostu jako obozy jenieckie), 2 KL (specjalne obozy koncentracyjne) i 10 sonderlagrów.

Kolejny wstęp wprowadza nas do zagadnienia obozów i innych obiektów dla ludności cywilnej, który również przygotował D. Michelbacher. Następnie opisano 20 różnych obiektów, w tym 9 ilagów (obozy dla internowanych cywilów), ale

³ Zob. m.in. katalog wystawy pt. *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*, Hamburg 2002.

i wspomniane już zagadnienie domów publicznych Wehrmachtu. Jens Hoppe przygotował krótki wstęp odnoszący się do obozów Wehrmachtu w Tunezji (początkowo Tunezja formalnie pozostawała pod zarządem Vichy, ale później była okupowana przez Wehrmacht, który zawiadywał obozami dla tamtejszej ludności żydowskiej), Peter L. Kambach zwięźle przybliżył obiekty dyscyplinarne Wehrmachtu, po czym zamieszczono 42 hasła z tej kategorii, w tym dotyczące więzień wojskowych. Praca zawiera oczywiście obszerny wykaz skrótów, listę współautorów, notę o redaktorach, indeks nazwisk, miejsc (choć odnosi się on tylko do miejsc wzmiankowanych w hasłach głównych, nie we wstępach, np. R. Overmansa), indeks organizacji i instytucji (również rodzajów obozów). Całość, jak już wspominałem, pomieszczona jest na nieco ponad 800 stronach.

Po zapoznaniu się z treścią publikacji można stwierdzić, że do tej pory nie było próby tak szerokiego, kompleksowego tematycznie opracowania. Można tu np. wskazać jedynie anglojęzyczne encyklopedyczne ujęcie dotyczące do jeńców wojennych i internowanych⁴, choć odnoszące się do różnych epok, czy wydawnictwo polskie, koncentrujące się na różnych kategoriach obozów nazistowskich na ziemiach współczesnej Polski⁵. Tym bardziej należy więc docenić efekt końcowy – recenzowany tom.

Zakrojone na tak olbrzymią skalę to przedsięwzięcie encyklopedyczne jest dziełem wielu osób. Obok wspomnianej trójki redaktorów, mamy w sumie 34 autorów poszczególnych haseł i zagadnień, większość przygotowała jedno lub kilka haseł. Wypada podkreślić, że aż ponad 420 na w sumie ponad 650 haseł ogółem przygotowała jedna osoba – dr Alexander Kruglov (niektóre we współpracy z innymi autorami), sporo także wyszło spod pióra prof. Rafaela Schecka⁶ i dr. Dallasa Michelbachera. Wspomniany A. Kruglov jest doradcą naukowym w Ukraińskim Instytucie Studiów nad Holokaustem (Ukraina), członkiem Komitetu Naukowego Yahad – w Unum (Francja) i współredaktorem „Rosyjskiej Biblioteki Holokaustu” (Rosja). Również do wcześniejszego, drugiego tomu encyklopedii przygotował gros haseł, ponad 460. Warto jednak zauważyć, że podejmowana przez niego tematyka badawcza dotyczy prawie wyłącznie (albo wyłącznie) Holokaustu na Wschodzie, nie zaś jeniectwa⁷. Podobnie D. Michelbacher specjalizuje się w tematyce Holokaustu, zwłaszcza na terytorium Rumunii⁸.

4 *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, ed. J.F. Vance, 2. ed., Millerton 2006.

5 *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.

6 Autora kilku prac z tematyki jenieckiej, ostatnio *Love between Enemies. Western Prisoners of War and German Women in World War II*, Cambridge 2021. Zob. recenzję tej książki, zamieszczoną w „Łambinowickim Roczniku Muzealnym” (dalej: „LRM”) 2022, t. 45, autorstwa dr. Jana Daniluka, który jest również autorem kilku haseł w recenzowanej encyklopedii.

7 <https://www.ushmm.org/research/about-the-mandel-center/all-fellows-and-scholars/alexander-kruglov-2013> [dostęp: 16 I 2024 r.].

8 <https://www.ushmm.org/research/about-the-mandel-center/our-staff-and-scholars/dallas-michelbacher> [dostęp: 16 I 2024 r.].

Według założeń zasadniczym celem publikacji było dostarczenie jak największej liczby podstawowych informacji o poszczególnych obozach i innych ośrodkach przetrzymywania. Aby osiągnąć ten cel, a także zapewnić jak największą spójność haseł, redaktorzy poprosili autorów, aby spróbowali odpowiedzieć, jak najlepiej potrafią, w ramach ograniczonej objętości, na poniższe pytania: Kiedy założono dany obiekt i dlaczego? Kto go prowadził i jakie jednostki go pilnowały? Kogo w nim przetrzymywano, jakie prace wykonywali przetrzymywani i dla kogo? Jakie były warunki obozowe? Jak wyglądała struktura demograficzna osadzonych i jak się zmieniała, z uwzględnieniem przyczyn i poziomu ich śmiertelności? Które elementy kultury jeńców były charakterystyczne dla tego miejsca, jeśli w ogóle były? Czy był jakiś szczególny aspekt mechanizmu radzenia sobie jeńców, który byłby warty wspomnienia? Czy były jakieś kluczowe wydarzenia w historii tego miejsca, takie jak opór i/lub ucieczki? Kiedy i w jakich okolicznościach obóz został rozwiązany lub ewakuowany? Wreszcie – Co się stało później z przetrzymywanymi? Na końcu wskazano problem pociągnięcia winnych zbrodni do odpowiedzialności, stawiając pytanie, czy po wojnie personel obozowy był sądzony, a jeśli tak, to jakie były rezultaty tych postępowań? Jak widzimy, szeroki katalog tych kwestii stawał przed autorami ambitne zadania, ale wielokrotnie zasób źródeł, do których oni dotarli, nie pozwalał udzielić odpowiedzi na wszystkie te pytania.

Warto dodać, że, po pierwsze, każde hasło zawiera mniej lub bardziej rozbudowane przypisy do kluczowych dokumentów, po drugie, wybór opublikowanej literatury i źródeł archiwalnych. Układ pracy sprawia, że skorzystać z niej może łatwo zarówno ktoś, kto szuka informacji o konkretnym miejscu lub obozie, jak np. Stalag VIII A, jak również osoba, która chce lepiej zrozumieć, jakie miejsce zajmował dany obóz w systemie jenieckim – wtedy warto, by rozpocząć od wprowadzenia o obozach jenieckich.

Lektura publikacji nasuwa, moim zdaniem, wiele spostrzeżeń. Zauważalne jest m.in., jakich trudności nastrecza klasyfikacja i przyporządkowanie obozów, czy np. po przenosinach z jednego miejsca na drugie można mówić jeszcze o tym samym obozie, czy już o innym? Historiografia niemiecka skłania się do pierwszego podejścia, które widzimy w pracy, np. w jednym zbiorczym hasle: *Mannschaftsstaumlager (Stalag) 325* (s. 315–318) mamy tak naprawdę historię obozu (obozów?) z tą właśnie nomenklaturą, ale funkcjonującym kolejno w: Zamościu, Rawie Ruskiej, Lwowie, Stryju (z filią w Drohobyczu) i ostatecznie w Szebniach (z filią w Olchowcach, obecnie dzielnicy Sanoka). Natomiast dla badaczy z Polski to pięć odrębnych obozów, opisywanych osobno, co widzimy np. w opracowaniu Stanisława Zabierowskiego⁹, notabene, niewzmiankowanego przez autora encyklopedycznego hasła o tym obozie. Na przykładzie haseł dotyczących kompleksu obozowego Lamsdorf widzimy, że te przenosiny komendantury danego obozu powodują również błędy

9 S. Zabierowski, *Szebnie. Dzieje obozów hitlerowskich*, Warszawa 1985.

w przyporządkowaniu ich komendantów do poszczególnych miejsc. Poza tym występują błędne zapisy nazwisk komendantów, np. mjr Trenka zamiast Trnka, ppłk Minzinger zamiast Minsinger, wymieniani są jako komendanci oficerowie, którzy nie sprawowali tej funkcji (np. niejaki ppłk Hedicke). Dzieje się tak, zwłaszcza gdy twórcy hasła opierają się w danym akapicie tylko na jednej relacji (s. 342 i 446). Podobnie, pominięcie aktualnej literatury spowodowało, że błędnie przedstawiono m.in. obsadę personalną komendantury Stalagu Luft 7 Bankau, maksymalny jego stan osobowy – co najmniej 1633, a nie 1029 jeńców, czy też nie wymieniono niektórych grup jenieckich (s. 510)¹⁰.

Ta specyficznie rozbudowana kategoryzacja obozów jenieckich sprawia również duże problemy z ich policzeniem. We wstępie podał bowiem R. Overmans, że w czasie II wojny światowej w sumie tzw. AGSSt było 76, dulagów – 103, stalagów/ /frontstalagów (i *de facto* stalagów luft) – 263, oflagów – 80, itd., czyli łącznie aż 540 różnych obozów (s. 30). Na tejże samej stronie w innym miejscu podaje, że było ich jednak 541, natomiast w publikacji zamieszczono hasła o 66 tzw. AGSSt (a nie o wspomnianych wcześniej 103), 167 haseł o różnych stalagach (a nie o 263), opisano też 78 na podanych wcześniej 80 oflagów. Zestawienia liczbowe zatem mocno się różnią.

Praca opiera się na bardzo szerokim zasobie źródłowym, zwłaszcza gruntownie przebadanych przez wspomnianą trójkę uczonych niemieckich (R. Overmans, R. Otto, W. Vogt) zasobów Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburgu (BA-MA). Oczywiście, tak rozległe tematycznie kwerendy można by rozszerzyć o poszukiwania w kolejnych archiwach, istotnych dla tych zagadnień. Pewnym mankamentem pracy jest również problem wykorzystanych, bądź w ogóle przywoływanych źródeł w poszczególnych tekstach. Zauważalny jest niejednokrotnie brak uwzględnienia pierwszorzędnych źródeł archiwalnych, np. w przypadku haseł odnoszących się do obozów jenieckich w Czeskim Cieszynie, czyli ówczesnym Teschen, oraz kompleksu obozowego w Lamsdorf w Łambinowicach (s. 123, 309–310, 342–345, 446–450) pominięto kluczowy zasób z archiwów rosyjskich i Vojenský historický archiv z Pragi (VHA), na który składają się przecież niemieckie akta kancelaryjne tych obozów. A zasób archiwalny Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych (CMJW) tylko ogólnie jest wzmiankowany, bez wskazania konkretnych zespołów i sygnatur, jak to czyniono często, choć nie zawsze, w przypadku np. zasobu z BA-MA czy National Archives and Records Administration, co byłoby bardziej użyteczne. Czasem również niekompletność zapisów odsyłaaczy, np. ACMJW, sygn. 15 (s. 128), utrudniać może czytelnikom dostęp do tych informacji. Ten brak ustandaryzowania zapisu, nawet we wskazaniu źródeł, jest bardzo widoczny, np. w haśle o Stalagu XI A Altengrabow (s. 464), gdzie autor pisze, że podstawowy materiał źródłowy o tym obozie może być znaleziony w GARE, RGVA, ACMJW, PAAA, NARA (RG 389) i Landeshauptarchiv

¹⁰ Zob. P. Stanek, *Stalag Luft 7 Bankau i jego ewakuacja na Zachód w styczniu 1945 r.*, „LRM” 2015, t. 38, s. 53–70.

Sachsen-Anhalt, Oddział Magdeburg, zasoby C 20 I, C 134 I 28, I 33. Widzimy zatem ogólne np. odwołanie do olbrzymiego zasobu Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie i szczegółowe odesłanie do zasobu magdeburgskiego oddziału Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt. Pominął przy tym milczeniem m.in. obsadę personalną obozu (podając w zamian numery jednostek Batalionów Strzelców Krajowych, które pełniły w obozie służbę wartowniczą), nie wzmiankował w ogóle filii – lazaretu Gross Lübars. W przypadku innego hasła – Stalag VI C, o jego filii w Oberlangen (s. 429–431), mamy całkiem spory opis, choć i tu autor nie ustrzegł się oczywistych. Najpierw błędnie utrzymuje, że ok. 3 tys. kobiet-żołnierzy Armii Krajowej (AK) trafiło do tego obozu, a dopiero później podaje prawidłowo, że jednak nieco ponad 1700. Błędnie twierdzi przy tym, że Oberlangen był jedynym niemieckim obozem dla kobiet-jeńców, gdyż obozów takich było dwa – kobiety-oficerów z AK zamknięto w specjalnym, żeńskim Oflagu IX C Molsdorf (obecnie dzielnica Erfurtu). Szkoda także, że odpowiadając na jedno z tych wspomnianych pytań redaktorów, mianowicie dotyczącego struktury demograficznej, pominął kwestię porodów w obozie, podobnie jak uczyniło to autor hasła o Stalagu IV B Mühlberg i filii w Zeithain (s. 414–416), gdyż część kobiet-powstańców warszawskich poszła do niewoli będąc w ciąży i w obu tych miejscach urodziło się aż 27 noworodków. Dodajmy, że autor hasła o wspomnianym Oflagu IX C błędnie podaje (s. 261), że istniał on jedynie w latach 1939–1940 w Rotenburgu, a pomija zupełnie drugi okres funkcjonowania tego oflagu w Molsdorf, od grudnia 1939 do kwietnia 1945 r., kiedy był obozem dla kilkuset kobiet-oficerów z AK¹¹.

Kwestię doboru literatury również wypada poruszyć. Oczywiście, nie jest możliwe, by autorzy haseł znali i wymieniali całą literaturę przedmiotu, lecz niekiedy brakuje prac podstawowych, monograficznych ujęć, np. dziejów danego obozu, jak wzmiankowanych już Szebni (pomijam już przy tym wiele artykułów przyczynkarskich), podobnie Stalagu I B Hohenstein (Olsztynek)¹², Stalagu XXI B/H Thure (Tur)¹³, Stalagu I F Sudauen¹⁴, itd. Zbyt często z polskiej literatury przywoływana jest

11 Zob. Studium Polski Podziemnej w Londynie (dalej: SPP), Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A 437, Pismo do OKW na ręce Komendanta Oflagu IX C Molsdorf, 16 XII 1944 r.; R. Kobylarz-Buła, K. Sznotala, *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, wyd. 2 popr., Opole 2020, s. 43; E. Ostrowska, *...A wolność była... Oflag IX C Molsdorf*, Warszawa 1991.

12 W odniesieniu do haseł związanych z obozami w Olsztyнку: Durchgangslager (Dulag) K (s. 126–127) oraz Mannschaftsstammlager (Stalag) I B (s. 390–391) autor powołuje się m.in. na dawne opracowanie Zygmunta Lietza, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982, opracowanie Juliusza Pollacka, *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, wyd. 2, Warszawa 1986, czy nawet hasło „Olsztynek” w: *Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski*, wyd. 2, Warszawa 1994, a pomija pracę o charakterze monograficznym, czyli Bogumił Kuźniewski, Adam Suchowiecki, *Obóz jeniecki Stalag I B Hohenstein*, Olsztynek 2013, czy też nie podaje informacji o działającym tam muzeum poświęconym jenieckiej przeszłości tego miejsca.

13 J. Daniłuk, M. Winiecki, *Stalag XXI B/H Thure. Jeńcy wojenni w Turze w latach II wojny światowej / Prisoners of war in Tur during World War II*, Szubin 2020. Możliwe jednak, że zanim ta publikacja ukazała się drukiem, zamknięto prace redakcyjne nad hasłem dotyczącym obozu w Turze.

14 E. Soboń, *Stalag I F Sudauen: piekło pod niebem suwalskim*, Suwałki 2007.

jedynie publikacja *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny* pod red. C. Pilichowskiego¹⁵. Wydawnictwo w dalszym ciągu bardzo cenne, ale jednak badania polskie nie zatrzymały się na roku 1979, kiedy ukazał się ów informator. Zatem czasami widzimy niestety dość wyrwykową, przypadkową i dawną jedynie literaturę, której reprezentatywność jest dyskusyjna, z pominięciem aktualnego stanu badań, który przynosi zupełnie inny zasób wiedzy. Pominięto wielokrotnie zwłaszcza ustalenia polskich historyków, i to nie tylko z ostatnich lat. Czasami pominięto także prace o charakterze monograficznym, których doczekały się niektóre obozy, nawet autorstwa badaczy zachodnich, np. w odniesieniu do hasła Oflag VII A Murnau pominięto dwie aktualne monografie – polską – autorstwa prof. Danuty Kisielewicz, jak i niemiecką – Martina Lohmanna¹⁶. Zdarza się, że jakąś sporą partię informacji dokumentuje skąpy przypis, np. relacja jednego zaledwie świadka – byłego strażnika obozu i kucharza, który wprowadza błędne elementy do narracji o obsadzie personalnej obozu, czy jego ewakuacji (s. 344, 446), a z niezrozumiałych względów pomija się łatwo dostępne i obszerne archiwalia czy źródłowe artykuły¹⁷. Czasami także autor zaznacza, jak w przypadku Dulagu VIII B Lamsdorf, że nie ma szczegółowych informacji o warunkach panujących w tym obozie, zatem opisuje go przez analogię do innych tego typu miejsc (s. 123). Gdyby jednak sięgnął do zasobów archiwalnych CMJW i VHA, jak i do bieżącej literatury o tym kompleksie obozowym, znalazłby je¹⁸. Podobne zastrzeżenie o rzekomym braku konkretnych informacji o warunkach w Dulagu D Amtitz (s. 124) można by pominąć, gdyby sięgnąć do obszernego tekstu dr. Andrzeja Toczewskiego o tym obozie, opublikowanym w wersji polskiej i niemieckiej¹⁹. W tak obszernej pracy pojawiają się również oczywiste pomyłki, np. o rzekomym wyzwoleniu Oflagu X C Lübeck dopiero 9 maja 1945 r. (s. 266), choć nastąpiło to już 2 maja, a następnego dnia Polscy zorganizowali święto w wyzwolonym obozie, czyli uroczysty apel

15 *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich...*

16 D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015 (wzmiankowano natomiast jej wcześniejsze opracowanie *Oflag VII A Murnau*, z 1990 r.); M. Lohmann, *Alpenblick hinter Stacheldraht. Das polnische Offiziersgefangenenlager VII A in Murnau 1939–1945*, München 2017.

17 Np. *Z Lamsdorf na Zachód. Jeńcy brytyjscy o marszu śmierci 1945 r.*, oprac. V. Rezler-Wasielewska, S. Mikulec, „LRM” 2015, t. 38, s. 95–123; P. Stanek, *Ewakuacja jeńców wojennych ze Stalagu 344 Lamsdorf. W: Koniec wojny na Śląsku. Rok 1945. Studia i materiały*, red. K. Jasiak, K. Kawalec, P. Stanek, Wrocław–Opole–Warszawa 2018, s. 88–99.

18 Zob. m.in. *Vojsenský historický archiv, Stalag VIII B*, sygn. 316.1.58; *Stalag VIII B. Sprawozdanie z działalności obozu w latach 1939–1940*. W: *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Lambinowicach. Historia i współczesność*, z. 1, red. E. Nowak, Opole 1998, s. 195–199; P. Stanek, *Wrzesniowy epilog: żołnierze Wojska Polskiego w obozach Lamsdorf*, Opole 2017.

19 Zob. A. Toczewski, *Das Durchgangslager D in Amtitz. Augenzeugenberichte polnischer Kriegs- und Zivilgefangener*. W: *Stalag III B Fürstenberg (Oder). Kriegsgefangene im Osten Brandenburgs 1939–1945*, Berlin 2006; idem, *Obóz jeniecki Dulag D Amtitz w Gębicach*. W: *Polacy, Niemcy, Pogranicze. Studia historyczne*, red. nauk. G. Wyder, T. Nodzyński, Zielona Góra 2006.

w zwartych szykach, przegląd oddziałów i polową mszę św., a nawet towarzyski mecz piłki nożnej²⁰.

Pewne zastrzeżenia można zgłosić także w odniesieniu do prac redakcyjnych. Przede wszystkim zauważalny jest brak odpowiedniego ustandaryzowania układu i objętości tekstów, co podkreślają sami redaktorzy (s. XXVIII). Obok rozbudowanych opracowań mamy skąpe objętościowo teksty, na zaledwie ćwierć strony, a nawet dwukrotnie jeszcze mniej, mimo że przytoczone źródła i literatura pozwoliłyby nieco rozszerzyć opis. Odnosi się to m.in. do hasła o Stalagu XVII C Edelbach-Döllersheim, który w nocie występuje tylko jako Döllersheim (s. 489), a jego opis to niespełna 2–6 linijek tekstu. Zdarza się również, że autor danego hasła zaznacza, że o opisywanym przez niego obozie jest rzekomo tylko jedna wzmianka w literaturze, co nie brzmi przekonująco (np. s. 124, 128, 207 i in.)²¹. Wyzwaniem jest także wierne oddanie znaczenia specyficznej niemieckiej terminologii wojskowej w języku angielskim, np. niemiecki Wehrkreis (okręg wojskowy) tłumaczony jest jako Defense Distrikt (okręg obronny), co zmienia jego znaczenie, choć na szczęście obok podawane są te terminy w oryginalnym zapisie niemieckim. Hasła prezentują mocno zróżnicowany poziom, od źródłowych, pogłębionych ujęć po stosunkowo lapidarne, by nie powiedzieć lakoniczne, krótkie opisy. Warte podkreślenia jest to, że niektóre z nich przygotowali autorzy, od wielu lat zgłębiający historię danego obozu²².

Załączone mapy bardzo pomagają zorientować się w lokalizacji poszczególnych obozów, choć i tam znajdziemy pojedyncze błędy i pomyłki, np. Stalag Luft 7 Bankau (Baków k. Kluczborka w północnej części obecnego województwa opolskiego), widnieje obok ... Cieszyna (mapa 4e).

Oczywiście, nie jest to recenzja wydawnicza, więc nie zamierzam analizować każdego hasła z osobna i wskazywać wszystkie zauważone przeze mnie w trakcie lektury tego imponującego dzieła pomyłki, nieścisłości, literówki, jak również braki źródłowe i bibliograficzne. Ubolewam jedynie, że na etapie prac redakcyjnych tak duża liczba usterek nie została wychwycona i wyeliminowana, wszakże jest to wydawnictwo encyklopedyczne, które dla wielu osób będzie pierwszym źródłem wiedzy, np. o historii konkretnego obozu. Źródłem z reguły dobrym bądź bardzo dobrym, acz obarczonym często jednak nieścisłościami, z nie zawsze reprezentatywnym i aktualnym doborem literatury, czy z pominiętymi wskazówkami archiwalnymi. Dwóch z redaktorów tegoż tomu encyklopedii (R. Overmans

20 SPP, KOL. 21, t. 1, Rozkaz dzienny nr 10, z 2 V; SPP, Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A 303, Bilet na mecz futbolowy Polska–Francja, 3 V 1945 r.; R. Kobylarz-Buła, K. Sznotala, *op.cit.*, s. 44.

21 W odniesieniu do hasła: Durchgangslager (Dulag) B, w Halbau informacja autora (s. 124), że źródło o tym obozie zawiera tylko jedna praca, i to taka, która dopiero się ukaże (sic!), jest mocno dyskusyjna. Zob. R. Kobylarz-Buła, K. Sznotala, *op.cit.*, s. 41; P. Stanek, J. Terpińska-Greszczeszyn, *W cieniu „wielkiej ucieczki”. Kompleks obozów jenieckich Sagan (1939–1945)*, „ERM” 2011, t. 34, s. 126. Odsyłanie do tej przygotowywanej dopiero publikacji w recenzowanej pracy występuje wielokrotnie.

22 Np. hasło Stalag VI D opracowała Regina Mentner, autorka monografii *Das Kriegsgefangenenlager Dortmund Westfalenhalle (Stalag VI D), 1939–1945*, Münster 2021.

i W. Vogt) – jak już zostało zasygnalizowane – pracuje jednak wespół ze wspomnianym dr. R. Otto nad ukończeniem encyklopedii niemieckiego systemu administracji jenieckiej „Das Kriegsgefangenenwesen der Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg. Organisation und Einsatz”. Wypada mieć nadzieję, że zapowiadana publikacja ukaże w pełniejszy sposób tytułowe zagadnienie, a wady pracy, które tu zasygnalizowałem, uda się wyeliminować. Choć zarazem warto podkreślić, odwołując się do słów R. Overmansa ze wstępu do publikacji (s. 1), że to olbrzymie wyzwanie i jakakolwiek próba opisanie administracji jeńców wojennych przez Wehrmacht jest zadaniem, które nie zna granic.

Piotr Stanek